

Abdijemilova Shiyrinay – QMU, Lingvistika (Qaraqalpaq tili) magistrantı

Barlıq xalıqlardıń awızeki dóretpelerinde bolǵanı sıyaqlı qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpeleriniń úlken bir tarawın naqıl-maqallar quraydı. Naqıl-maqallar xalqımız tárepinen neshshe ásirlerden berli joǵalmastan saqlanıp kelmekte. Bizge shekem saqlanıp keliwiniń tiykarǵı sebepleriniń biri naqıl-maqallardı qaraqalpaq xalıq kúndelikli tárbiya máselesinde tiykarǵı qural sıpatında paydalanadı. Sonlıqtan da mına naqıl xalqımız arasında ayıldı: Naqıldı bir aytpasa aqılsız aytpaydı, Aqıllı adam sózin naqılsız aytpaydı.

Naqıl-maqallar xalıqtıń ásirler boyı puxtalap, kir juqtırmay atadan balaǵa, góneden jańaǵa ótkerip saqlap kelgen hasıl gáziynesi. Onı ózleriniń miynet tájiriybeleriniń jıyıntığı, ádiwli oy-pikirleriniń túyini, danalıq sóz marjanlarınıń tot baspaytuǵın tınıǵı retinde jetistirilgen [1:7].

Naqıl-maqallar kóbinshe poetik formaǵa iye boladı. Sonlıqtan olar mázi aytıla beretuǵın jay sózlerdey shubalańqı bolmaydı. Kópshilik sóz sheberleriniń oy eleginen ótip shıńlanıp barıp shıqqanlıqtan tili ótkir hám kórkem boladı [1:7]. Haqıyqatında da, xalqımızdıń ótkendegi oy-seziminiń, turmısınıń tolıq kartinasın awız ádebiyatınıń poetikalıq bir túri dep atalıp júrgen naqıl-maqallardan da kóriwge boladı. Biraq bunıń awız ádebiyatına kiretuǵın basqa janrlardan ózine tán ózgeshelikleri menen ayırmashılıqları bar [2:18].

Qaraqalpaq naqıl-maqalları usı kúнге shekem kóplegen ilimpazlar tárepinen izertlendi. Atap aytqanda, filologiya ilimleriniń kandidatu T.Niyetullaev [1] tárepinen naqıl-maqallar xalıq arasınan arnawlı túrde jıynap alınıp klassifikaciyalanǵan. Qaraqalpaq xalıq awızeki ádebiyatınıń kóp tomlıq 20 tomlıǵınıń IV tomi naqıl-maqallarǵa arnalǵan. Qaraqalpaq folklorınıń ónimli ushırasatuǵın janlarınıń biri naqıl-maqallar boyınhsa birqansha izertlew jumısları alıp barılǵan. Tilshi ilimpaz B.Yusupova da [3] naqıl-maqallardıń leksika-semantikalıq hám leksika-tematikalıq ózgeshelikleri boyınsha keń túrde izertlegen. Naqıl-maqallar tiliniń sóz jasalıw sisteması jeke ózinshelikleri, sóz jasaw usıllardıń baylıǵı, dórendi sózlerdiń úlken bir topardı payda etetuǵınlıǵı jaǵınan da ayrıqsha izertlewdi talap etedi. Al, sintaksislik qurılısı da sóz dizbekleri, olardıń dúziliwindegi ayrıqshalıqlar, jay gáp hám qospa gáp túrindegi naqıl-maqallar, sonday-aq, kóp komponentli qospa gáp túrinde anıq simmetriyaǵa qurılǵan naqıl-maqallar da ózgeshelenedi [3:3]. Demek, qaraqalpaq tilinde naqıl-maqallardıń sintaksislik ózgeshelikleri tolıq izertlewdi talap etedi.

Kórkem tekstti túrli baǵdarda analizlew múmkin. Biz kórkem teksttiń bir túri bolǵan naqıl-maqallardı sintaksilik jaqtan analiz islemekshimiz. Naqıl-maqallardı oqıp otırǵanımda sintaksislik ózgesheliklerin sezemiz. Olardı jay gáp, qospa gáp túrinde ushıratsaq boladı. Bunıń áhmiyeti sonnda, ata-babalarımız aytajaq pikir-oyın jay túrde de, tereńlestirip te bere alǵan. Mısalı:

Erinshek **adam tilenshek keledi.**

Salı suwǵa **toymaydı.**

Sumıray kelse, jer qurıydı.

Toqalaq **eshki** múyız **sorayman dep,**

Qulaǵınan **ayrılıptı.**

Bul keltirilgen mısallardıń dáslepki ekewi jay gáp, al keyingileri bolsa qospa gáp.

Qaraqalpaq tilinde feyillerdiń 5 meyili bar. Olar: anıqlıq meyil, buyırıq meyil, tilek meyil, shárt meyil hám maqset meyil. Naqıl-maqallarda feyillerdiń usı meyillerde ushırasadı. Demek, xalqımız ózleriniń oylawına baylanıslı pikirdi anıq aytıw, buyırıw, ótiniw, tilek tilew, maqset etiw sıyaqlı is-háreketlerdi ámelge asırǵan, jáne de bir istıń isleniwine ekinshi bir is-háreket shárt ekenligi turmıslıq mısallar menen kórsetip bergen.

Máselen:

1. Qıymılǵan qır asadı,

Búlkildegен jer tesedi. - **Anıqlıq meyil**

2. Bilmesen sóyleme,

Miynetsiz házlik izleme.

3. Qos aydaǵan bala ishсин. - **Buyırıq meyil**

4. Há dayımnıń úyine barayın,

5. Hám tayımdı úyreteyin. - **Tilek meyil**

Túyege jantaq kerek bolsa,

Moynın sozadı. - **Shárt meyil**

Jáne de jay gápler bas aǵzalardıń qatnasına qaray eki bas aǵzalılı gáp hám bir bas aǵzalılı gáp bolıp ekige bólinedi. Naqıl-maqallarda jay gáplerdiń bul túrlerin de kórsek boladı. Naqıl-maqallardıń bulay qollanıwı kúndelikli turmısımızǵa baylanıslı kelip shıqqan. Mısal keltirip ótsek:

1. Bir jıl tut ekken kisi,

Júz jıl gáwhar teredi. - **Eki bas aǵzalılı gáp**

2. Qoy kórmesek te qıy kórip edik,

Eshkili baydıń qızı edik.

3. Abıroy alayın deseń artıq islewge erinbe. - **Bir bas aǵzalılı gáp**

Ata-babalarımız naqıl-maqallardı hár túrli sebep-maqsette qollanǵanlıqtan qospa gáptiń mánilik túrlerin de ushıratamız. Qospa gáp eki yamasa birneshe jay gáplerdiń

grammatikalıq qurallar arqalı baylanısınan dúziletuǵın bir pútin sintaksislik birlik. Qospa gáptiń quramına kirgen jay gápler predikativlikke iye boladı, biraq olar óz aldına qollanılǵan jay gápler menen teńbe-teń dep qaralmaydı [4:167]. Qospa gápler arqalı aqıl-násiyattı tereńirek jetkeriw maqsetinde qospa oy-pikirler bayanlanǵan. Atap aytqanda, tómendegi naqıl-maqallardı kirgizsek boladı:

Miynetin kim kórse,

Ráhátin de sol kóredi. - **Baslawısh baǵınıńqılı qospa gáp**

Nan piskenshe gúlshe kúyedi,

Ras sózge hámme basın iyedi. - **Dánekersiz mezgilles qospa gáp**

Qoshqardıń quyırığı úziledi dep,

Bóri ashtan ólgen eken. - **Sebep baǵınıńqılı qospa gáp**

Tayı at bolaman degenshe,

Iyesi mat boladı. - **Waqıt baǵınıńqılı qospa gáp**

Úyge qutlı qonaq kelse,

Qoy egiz tuwadı. - **Shárt baǵınıńqılı qospa gáp**

Nan piskenshe gúlshe kúyedi,

Ras sózge hámme basın iyedi. - **Dánekersiz mezgilles qospa gáp**

Qaraqalpaq tilinde sózimizdi ele de tásirli etip jetkeriw yamasa bir sózge kóbirek itibardı qaratuw maqsetinde inversiyadan paydalanamız. Inversiyanı qaraqalpaq naqıl-maqallarında gezlestiremiz. Bul arqalı xalqımız ázelden tınlawshıǵa pikirdi ele de tolıq jetkeriwge háreket etken. Mısalı:

1. Eń gózzallıq aqıl menen miynette,

Solar ǵana **jetkeredi** ziynetke.

2. Jamandı jaqsı deme malı bar dep,

3. Eshkti mal demeńler jalı bar dep. - **Inversiya**

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq folklorınıń eń áhmiyetli janrlarınıń biri, qaraqalpaq tiliniń kórkem sózleriniń eń tujırmalı túri naqıl-maqallardıń sintaksislik ózgeshelikleri olardıń mánilerin tolıq ashıp bergen. Bul maqalamızda bunı birneshe mısallar menen dálillep kórsettik. Bunday mısallardı ele de keltiriwge boladı. Degen menen bul másele ele de tereńirek úyrenilip, óz aldına izertleniwdi talap etedi. Qaraqalpaq tiliniń paremiologiyalıq sisteması túrli baǵdarlar, usıllar tiykarında ilimiy kózqarastan hártárepleme izeretleniwi tiyis. Házirgi globalasıw shárayatında hárbir millet óziniń tillik milliy qádiriyatların saqlawı, qorǵawı, izertlewi hám sońǵı áwlad wákillerine jetkerip beriwi ushın tereń ili-izertlew jumısların júrgiziw talap etiledi. Óytkeni, bul jaǵdayda til birlikleriniń basqa millet tilleri menen aralasıwı, olarǵa gıbridlesip joǵalıp ketiwi múmkin jaǵday esaplanadı [3:5].

1. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық IV том. Қарақалпақ нақыл-мақаллары, - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.
2. Ешбаев.Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985
3. Юсупова.Б. Паремнология. Қарақалпақ нақыл-мақаллары тилиниң лексика-семантикалық хәм лексика-тематикалық өзгешеликleri, - Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2024.
4. Dáwletov.A., Dáwletov.M., Qudaybergenov.M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. - Nókis: «Bilim», 2009.